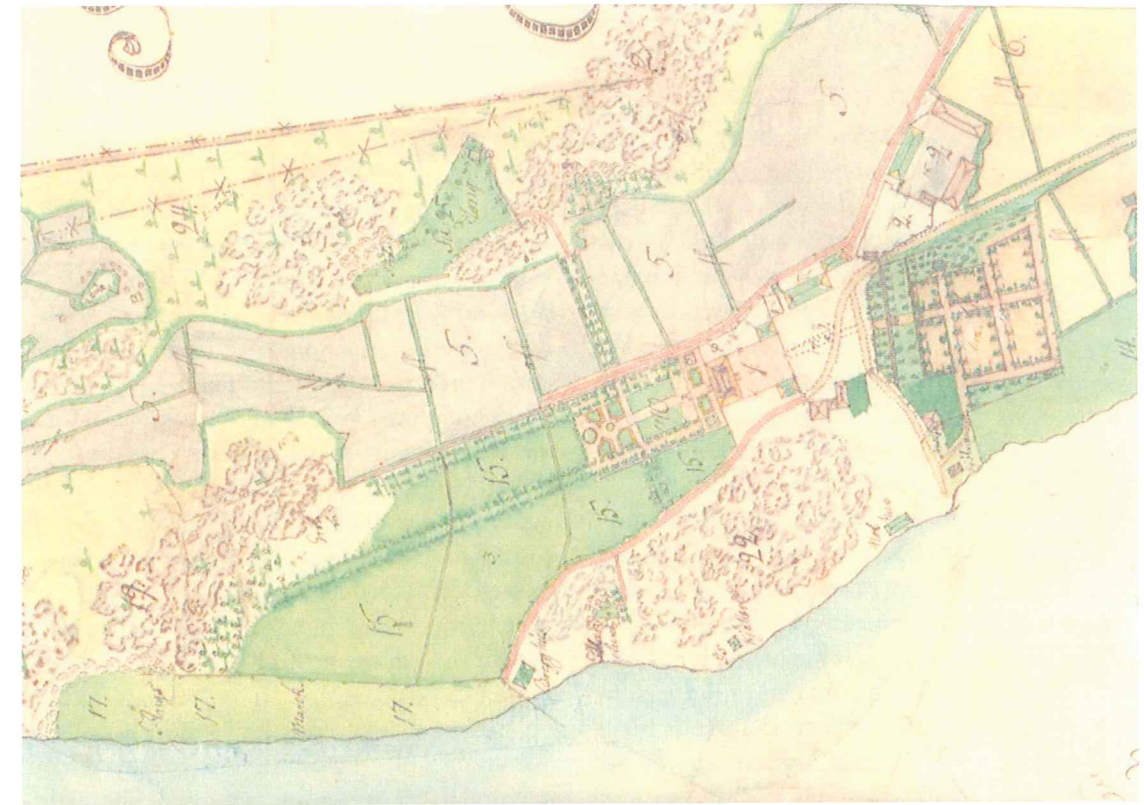

Den föränderliga herrgårdsträdgården

Av: Göran Ulväng

Kartan ovan: Taxnäs säteri, Fröslunda år 1784. Denna gård hade vid slutet av 1700-talet den mest påkostade trädgården och parken i häradet. Hela anläggningen nyanlades på 1770-talet av hovmästaren vid Gustaf III hov, Abraham Hedman. Framför mangården låg trädgården, som delvis var terrasserad, och bakom huvudbyggnaden den vidsträckt parken, med en stor parterre som inramades av två alléer. I anläggningens mitt korsades alléerna av en tredje allé, som i väster mynnade i en lund vid Alstasjön, och i öster i den så kallade "salongen", ett stycke ängsmark. Längst ned i parken, där alléerna mynnade i ett kuperat och mycket dramatiskt landskap, lät Hedman mura upp en grotta. Grottan fanns kvar ännu i början av 1900-talet, och var befolkad av träfigurer med ledade delar, som var fästa med snören i porten, och som rörde sig när porten öppnades.

EKONOMISKA ASPEKTER PÅ NÅGRA UPPLÄNDSKA HERRGÅRDARS TRÄDGÅRDAR OCH PARKER UNDER 300 ÅR

Svensk trädgårdsforskning har de senaste decennierna åter kommit i ropet. Som Maria Flinck visat i en forskningsöversikt i tidskriften RIG år 1997 har intresset för trädgårdshistoria växlat under årens lopp.¹ En första våg av forskning genomfördes perioden 1920 till 1950 av konsthistoriker, och en andra inleddes vid mitten av 1970-talet. Denna andra våg kännetecknas av många olika inriktningar där både landskapsarkitekter, konstvetare, arkeologer, hortonomer m.fl. lämnat bidrag. Det är som Flinck också skriver nödvändigt, eftersom trädgårdarnas historia och utveckling är så mångfasetterad.

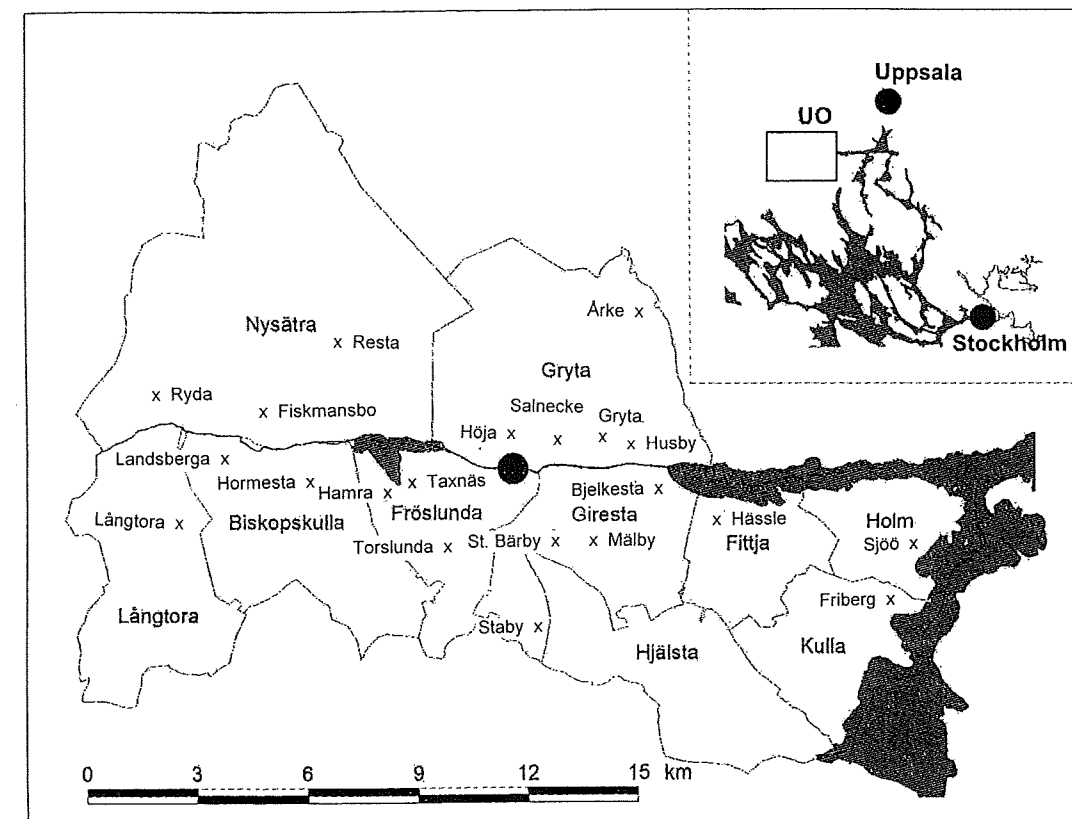
Den här uppsatsen syftar till att försöka lyfta fram ytterligare ett perspektiv, nämligen ett ekonomiskt-historiskt. Mig veterligen har det hittills gjorts ganska få analyser av trädgårdar ur ett ekonomiskt perspektiv, och det kan därför vara av intresse att lyfta fram denna aspekt. Resultaten som redovisas här skall inte ses som en produkt av många års forskning, utan syftar snarare till att lyfta fram och diskutera några tankar kring trädgårdarnas ekonomiska funktion, och då ur ett brett perspektiv.

För med ett ekonomiskt perspektiv avses här inte i första hand trädgårdars avkastning som den framgår av räkenskaper, utan det är snarare ett resursperspektiv som åsyftas. Trädgårdar försåg inte endast hushållet med frukt och grönt, utan fyllde också en funktion som social markör. Oavsett vilket, så slukade både anläggandet och skötseln kapital och arbetskraft, en investering som godsägaren gjorde i ett specifikt syfte. Trädgården var dock endast ett av många områden som en godsägare var mer eller mindre tvungen att bekosta tillsammans med boende, kläder, inredning, utbildning etc., för att bli accepterad av sina jämlikar, och därmed ingå i det nätverk av tjänster och gentjänster som var så viktiga för familjens och hushållets överlevnad. Via

detta nätverk erhöles lån, affärstips, lämpliga giftermålspartner, lukrativa tjänster etc.²

Den adliga/borgerliga livsstilen var alltså kostsam, och för en godsägare innebar detta samtidigt många avvägningar och kompromisser. Jordbruk utgjorde för de flesta godsägare den huvudsakliga inkomsten,³ en försörjningsform som innehöll betydande risker i form av missväxter, svängande konjunkturer etc. och inkomsterna kunde variera högst betydligt över åren. Grundläggande för en godsägare var därför att jordbruket sköttes på ett förhållandevis effektivt sätt, med en väl anpassad driftsform och arbetsorganisation, utan att försörjningen äventyrades allt för mycket, vilket skulle kunna undergräva familjens position.

Godsens driftsformer har under de sista 300 åren ständigt genomgått förändringar, och undan för undan anpassats till konjunktursvängningar, efterfrågeförändringar, löneläge etc. Allt sedan 1700-talets mitt har den svenska landsbygden förändrats i grunden genom vad som brukar kallas en *agrar revolution*, och efter denna en *industriell revolution*. Sammantaget innebar dessa båda omvälvande processer en kraftig produktionsökning och välbästandshöjning för gemene man som saknar mot-

Lagunda härad i sydvästra Uppland med socknar och herrgårdar utmärkta.

stycke i historien. En kraftig befolkningsökning från 1700-talets mitt ökade efterfrågan på matvaror vilket drev upp priserna och stimulerade en produktionsökning. Bönder och godsägare nyodlade, skiftade jord, mekaniserade och införde nya odlingssystem, allt gynnat av en intresserad statsförvaltning som förbättrat lagstiftningen genom avskaffandet av handelshinder och satsningar på kommunikationer, utbildning, upplysning och stödåtgärder.⁴ Välbästandshöjningen ledde tidigt till att efterfrågan på varor ökade generellt, vilket gynnade andra sektorer i samhället, och drev på framväxten av en marknadsekonomi av modernt snitt.

Jag menar att dessa ekonomiska och sociala

processer som ägde rum i samhället och på gårds- och hushållsnivå även har påverkat trädgårdarnas utveckling. I konstvetenskapliga studier dominerar annars de idéhistoriska sambanden som förklaring till varför trädgårdarkitekturen förändrades. Konsthistoriker som Göran Lindahl och Sigrun Fernlund har dock betonat att de ekonomiska förhållandena på gårdarna har varit av stor betydelse, och i synnerhet Fernlund har i en studie uppehållit sig vid hur det moderna jordbrukets införande från 1700-talet och framåt förändrade det skånska godslandskapets utseende.⁵

Utgångspunkten i den här artikeln är ett 20-tal herrgårdar i sydvästra Uppland, alla be-

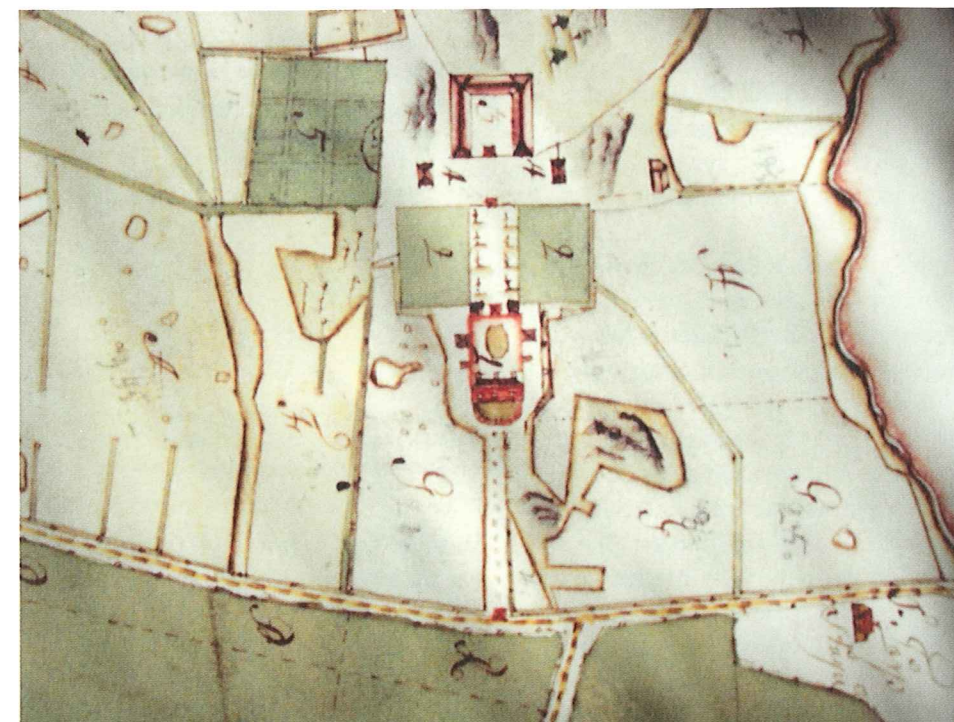

1904

Park och trädgård på Höja säteri, Gryta år 1712. Höja är ett utmärkt exempel på hur högadeln byggde sina gårdar kring sekelskiftet 1700, denna av greve Jakob Spens mellan åren 1707 och 1711. Gården hade tidigare legat längre norrut, där ladugården är belägen, men flyttades nu ned till plan åkermark för att möjliggöra den symmetriska dispositionen med från söder allé, mangård med huvudbyggnad och fyra flyglar, allé med trädgårdar samt en ladugård. I nordväst låg ännu "gamla trädgården" kvar, som var en del av den äldre anläggningen. Karta 1712, LMV.

Park och trädgård på Höja säteri, Gryta år 1805. Parken är vid denna tid helt nyanlagd på det som förut varit åkermark runt mangården. Landskapsparker på åkermark var annars mycket ovanliga, vanligen anlades de i en betes- eller ängsmark. Rader av lövträd avgränsade parken från de omgivande åkrarna, och i parkens mitt stod ett dekorativt utformat brunnshus.

Park och trädgård på Höja säteri, Gryta år 1904. Den stora landskapsparken är nu decimerad, och ungefär hälften så stor som förut. Lägg märke till att antalet flyglar i mangården nu är betydligt färre. Med övergång till stordrift behövdes inte längre lika många bostäder för de anställda, utan dessa bodde nu i särskilda arbetarbostäder närmare ladugården, bortom parken. Trädgårdarna har däremot blivit större med en ökad produktionen av frukt och grönsaker för att möta den stigande efterfrågan i städerna.

1712

1805

lägna i häradet Lagunda, vilka kommer att följas under en 300-årsperiod, från slutet av 1600-talet fram till idag, och vars trädgårdar har kartlagts genom analyser av ett 70-tal kartor, ett 60-tal syneprotokoll och ekonomiska beskrivningar samt gods-räkenskaper.

Artikeln inleds med en kort beskrivning av den ekonomiska och sociala utvecklingen på herrgårdarna, och därefter följer trädgårdarnas utveckling och förändring. I artikeln skiljer jag mellan *trädgård* och *park*. Med dessa menas här tydligt avgränsade ytor som anlagts i ett speciellt syfte och som bestått av planterade träd, anlagda gångar, häckar etc., och som haft ett kontinuerligt underhåll. Jag är medveten om att gränserna mellan park och trädgård är flytande, men här definieras trädgård som den avdelning som varit försedd med frukt-träd, friland och bänkgårdar, och park som den som haft en mer estetisk prägel med gångar, häckar, bersåer etc. Självklart kan betesmarker, slåtterängar och lövtäkter ha haft estetiska värden och betraktats som trädgårdar, som Kjell Lundqvist⁶ har hävdad, men de är för mig ytor som i första hand har haft en direkt ekonomisk nytta som bete eller fodertäkt, och vars skötsel i de flesta fall, även på större gårdar, inte har haft estetiska förtecken.

Herrgårdarna i Lagunda härad

Lagunda härad är beläget i sydvästra Uppland, mitt emellan städerna Uppsala och Enköping, och här fanns under 1700- och 1800-talet ett 20-tal herrgårdar, övervägande delen av den storlek som kan anses vara normal för den svenska landsbygden.⁷

Ägarfamiljerna var under 1600- och 1700-talet vanligen av adlig härkomst, men från 1700-talets mitt började först borgare köpa herrgårdar, och under 1800-talet även bonde-

Tab. 1. Förekomst av trädgårdar, humlegårdar, parker och alléer på herrgårdarna i Lagunda 1700-1980.

År	Antal herrgårdar	Antal belägg	Herrgårdar med:			
			trädgård	park	humlegård	allé
1700	20	15	13	3	12	3
1740	19	12	12	2	8	4
1780	19	16	15	7	2	9
1820	17	16	16	10	2	14
1860	17	17	17	13		15
1900	17	17	17	16		15
1940	17	17	17	16		14
1980	17	17	17			14

Källa: Kartor och syneprotokoll. Anledningen till antalet herrgårdar blev färre mellan 1780 och 1820 beror på att några styckades och bebyggdes som bondgårdar.

familjer. Den agrara revolutionens vinnare var nämligen just borgarna och bönderna, vars ekonomiska och politiska ställning stärktes, och därmed hade möjlighet att förvärva större egendomar. Få gårdar gick i arv. Med undantag av tre fideikommiss var den genomsnittliga ägartiden under 1700- och 1800-talet vanligen omkring 10-15 år.

Området var en utpräglad slättbygd där spannmålsodlingen dominerade, och kom att göra det ännu mer under loppet av den agrara revolutionen, då området blev allt mer specialiserat på just korn-, råg- och veteodling. Ännu under 1700-talet hade gårdarna inkomster från försäljning av hö och kött, men under 1800-talet kom nästan hela inkomsten från spannmålen, som såldes i Bergslagen och Stockholm. Varor såsom lin, kött, läder och trä köptes istället in från andra områden.

Först mot slutet av 1800-talet, när spannmålspriserna sjönk på grund av importen från USA, började man gå över till en mer omfattande animalieproduktion. Efterfrågan på just kött och mjölk var också stigande från de växande industrialiserade städerna med sina många arbetare, vilka hade rekryterats från landsbyden. De obesuttna – arbetarna, torparna och backstusittarna – utgjorde den

agrara revolutionens förlorare och deras antal fyrdubblades under loppet av 1700- och 1800-talet. En förutsättning för den ökade handeln var också det förbättrade transportsystemet i form av en ångbåtslinje. Animalieproduktionen förlorade emellertid sin betydelse under efterkrigstiden, och idag är gårdarna återigen inriktade mot spannmålsodling, med visst inslag av fläskproduktion.

I mantal räknat omfattade de flesta herrgårdar omkring 5-9 mantal, varav omkring ett mantal utgjorde huvudgården, säteriet, medan de övriga mantalen var fördelade på 3-7 stycken underlydande bondgårdar. Totalarealen åker uppgick vid 1700-talets mitt till omkring 100 hektar varav 30 på huvudgården. Den stigande efterfrågan på mat stimulerade godsägarna till nyodling – arealen närmast fördubblades under 1700- och 1800-talet – men också till en övergång till stordrift där de underlydande enheterna lades i sambruk med huvudgården, vilket innebar att ett genomsnittligt gods i slutet av 1800-talet hade närmare 200 hektar åker under eget bruk. Idag är den genomsnittliga åkerarealen omkring 300 hektar, för de herrgårdar som ännu drivs i egen regi, övriga är utarrenderade.

Med denna övergång till stordrift förändrades också hushåll och arbetsorganisation i grunden. 1700-talets huvudgårdar var ganska små. Jordbruksarbetet sköttes av arrendebönderna och torparna och på själva herrgården fanns vanligen utöver en rättare och de enda endast ett par drängar och ett par pigor anställda, vilka försörjdes i herrgårdshushållet. När huvudgårdarnas arealer utvidgades anställdes allt fler och hushållen växte. Hushållens tillväxt bör ha inneburit att de blev mer svårhanterade då allt fler skulle utspisas dagligen från mangårdens kök, och förmodligen bidrog detta till att man under denna period övergick till en ny typ av arbetsorganisation. 1800-talets gods sköttes istället med

statare, gifta drängar och pigor, som bildade egna hushåll och skötte sin egen mathållning utifrån en årlig stat. Herrgårdshushållet omfattade från och med nu endast själva ägarfamiljen och den inre betjäningen.

En förutsättning för att ha många statarfamiljer anställda var tillgången på de många obesuttna. Men när de under loppet av 1800-talet i allt större utsträckning lämnade landsbygden för städerna, där arbetsförhållandena var bättre och lönerna högre, uppstod snart en arbetskraftsbrist, vilken påskyndade mekaniseringen av gårdarna. Denna utveckling har sedan fortsatt under hela 1900-talet, och antalet anställda inom både jordbruket och i hushållen har sedan dess sjunkit. Idag sköts gårdarna oftast endast av ägaren själv, ibland med någon anställd.

Trädgårdar och parker – förekomst och utbredning

Trädgårdar och parker har under de senaste 300 åren alltid utgjort en viktig del av herrgårdarna, och gör så än idag. För att kunna analysera och diskutera de ekonomiska aspekterna på gårdarna är det dock nödvändigt att först slå fast hur vanligt det var med trädgårdar och parker på herrgårdarna, och vilken typ av anläggningar som fanns där.

Det finns ju idag en relativt god kännedom om trädgårdarnas formspråk, och hur detta har förändrats. Flera författare har visat hur de strikta barockparkerna slog igenom från 1600-talets mitt, hur de sedan mjukades upp under rokokon med ett växande naturromantiskt intresse, så småningom omvandlades till landskapsparker från slutet av 1700-talet, en typ som sedan utvecklades under 1800-talet, och under 1900-talets början en reaktion på detta med en övergång till mer symmetriska parker igen.⁸

Det är dock utifrån dessa studier inte alldeles lätt att få grepp om vilken utbredning olika

typer av parker fick, och när de slog igenom på de normalstora herrgårdarna, för inte sällan hämtas exemplen från de större, högadliga godsens, i Mälardalen och Skåne.

En genomgång av kartor och syneprotokoll från de 20 herrgårdarna i Lagunda visar att trädgårdar fanns på alla herrgårdar (tab. 1), och att även speciella humlegårdar förekom, framförallt under 1700-talet.

Parker däremot var ännu under 1700-talet sällsynta och fanns endast på ett par av de högadliga gårdarna. De blev mer allmänt förekommande först mot slutet av seklet, något som även gäller alléer.

Högkonjunkturen och den nya herrgården

Det är alltså tydligt att det skedde en form av förädling av herrgårdsmiljön, vilket också är känt från andra studier.⁹ För från och med 1700-talets andra hälft fick herrgårdarna i allmänhet en mer påkostad och regelbunden bebyggelse, där de många rödfärgade, timrade husen under torv- och brädtak ersattes med en mer symmetrisk byggnation med arkitektoniskt välformade manbyggnader med flyglar och en infartsväg – en allé. I Lagunda försågs till exempel närmare hälften av herrgårdarna med nya huvudbyggnader eller flyglar under loppet av bara 20 år.¹⁰

Varför så många herrgårdar fick ny bebyggelse vid just denna tidpunkt är ännu så länge ganska outforskat. Det är dock väl känt att naturintresset växte sig starkare bland ståndspersoner kring 1700-talets mitt, och att det enkla, stärkande, livet i naturen, började lyftas fram som ett ideal.¹¹ Därtill kom ett spirande intresse för jordbruket, som började betraktas som en moraliskt viktig och ekonomisk sund verksamhet.¹² Välkänt är också statens växande intresse för jordbruket, vilket började betraktas som en nödvändighet för ett lands

Tab. 2. Typ av trädgårdar och parker på herrgårdarna i Lagunda 1700-1940.

År	Antal belägg	Trädgård		Fritt placerad	Park Symmetrisk	Landskaps-
		Fritt III placerad	Symmetrisk			
1700	15	6	7	1	2	
1740	12	5	7		2	
1780	16	3	12		7	
1820	16	3	13		4	6
1860	17	8	9		4	9
1900	17	11	6		5	11
1940	17	14	3		8	8

Källa: Kartor och syneprotokoll

ekonomiska tillväxt.¹³

Men ett tungt vägande skäl till att fler godsägare nu bosatte sig och verkade på sina gårdar torde ha att göra med det ekonomiska uppsving som nu ägde rum. Efterfrågan på matvaror skapade en lönsamhet, vilket i sin tur ökade jordbrukets status, och därmed också ägarnas intresse för det.¹⁴ Tidigare hade många av godsens varit utarrenderade, men nu började de i allt större utsträckning drivas av ägarna själva. En förbättrad lönsamhet ledde också till att möjligheten att bo mer ståndsmässigt och bekvämt ökade. Dessutom förbättrades vägnätet under denna tid, vilket gjorde det möjligt för ståndspersoner att relativt snabbt ta sig till städerna från sina gods och tillbaka.¹⁵

När gårdarna nybyggdes så var det enligt det symmetriska modet som hade utvecklats i Frankrike kring 1600-talets mitt, och som symboliserade adelns överordning, liksom ordning och disciplin. I högadliga miljöer förekom denna typ av bebyggelse redan under 1600-talet, men det dröjde alltså till 1700-talets andra hälft innan det slog igenom mer allmänt, även i Mälardalen.

Den symmetriska utformningens genomslag är mycket tydlig när det gäller både trädgårdar och parker. Trädgårdarna var under 1700-talets början vanligen placerade där jordmånen var lämplig, och låg ofta en bit

från mangården (tab. 2, kallat fritt placerad). De var av ekonomiska besiktningar att döma ganska enkla. En vanlig trädgård hade en yta på mellan 5000 och 13000 kvadratmeter, i snitt ungefär 10 000 kvadratmeter (tab. 3) och den var omgärdad med en gärdesgård med ett par portar, och indelad i kvarter med 30-70 äppel- päron- och körsbärsträd och några sängar med grönsaker.

Endast på de högadliga herrgårdarna kunde trädgårdarna vara placerade i anslutning till huvudbyggnaden, ibland bakom den, ibland uppdelad i två avdelningar placerade på ömse sidor om mangård eller infartsväg. Flera av dessa gårdar hade mellan åren 1670 och 1710 flyttats ut på plan åkermark för att göra det möjligt att anlägga dem.¹⁶ En del av dessa hade också mer omfattande trädgårdar. Den på det De la Gardieska Friberg täckte nära 30 000 kvadratmeter. Området var inhägnat med gärdesgårdar och plank, och var indelat i 14 kvarter med fler än 300 fruktträd och sängar med sparris, jordärtskockor, lök samt planteringar av valnötsträd.¹⁷

Men fr.o.m. 1700-talets andra hälft planterades nya trädgårdar i anslutning till mangården, och ofta då bakom själva manbyggnaden om så var möjligt. Ytterligare ett exempel på en ökad omsorg om gårdsmiljön var det faktum att speciella trädgårdsmästare nu anställdes för att sköta anläggningarna (tab. 4). Dessa hade tidigare främst funnits på de högadliga gårdarna, men blev nu allt vanligare också på adliga eller borgerliga gårdar. På de flesta herrgårdar sköttes ännu trädgårdarna av någon kunnig dräng – mer avancerade än så var troligen inte heller anläggningarna.

Trädgårdar för husbehov

Detta leder oss in på frågan om trädgårdarnas lönsamhet under 1700-talet. Från några gårdar finns räkenskaper bevarade, och dessutom finns det flera ekonomiska besiktningar kvar,

Tab. 3. Trädgårdarnas och parkernas storlek i kvadratmeter, samt alléernas längd i meter, i medeltal 1700-1980.

År	Antal belägg	Avsatt areal till (kvm)			Allé (m)
		Trädgård	Park	Summa	
1700	13	10 000	200	10 000	30
1740	10	11 000	300	11 000	30
1780	9	10 000	2 000	12 000	190
1820	15	9 000	13 000	22 000	560
1860	17	10 000	14 000	24 000	540
1900	8	12 000	11 000	23 000	
1940	17	14 000	7 000	21 000	510
1980	17			9 000	440

där bedömningar har gjorts av gårdarnas bärkraft.¹⁸ De sistnämnda visar att det var mycket ovanligt med någon typ av försäljning av frukt- och grönsaker. Endast en gård, Hormesta, hade en viss försäljning, men det rörde sig inte om några större summor. Från familjen Spens fideikommiss Höja och De la Gardiesgården Friberg såldes årligen smärre kvantiteter frukt- och grönsaker i Stockholm. Räkenskaperna visar att trädgårdarna där vid 1700-talets mitt bidrog till mellan tre och nio procent av den totala inkomsten i daler kopparmynt räknat. Men detta är resultatet på penningkontot, och då är varken arbets- eller materialkostnader medräknade, varför det är mycket tveksamt om det rörde sig om en vinst i egentlig mening.

Lönsamheten låg naturligtvis i de frukter och grönsaker som producerades åt hushållen på gårdarna. Herrgårdarna var ingalunda några självhushåll, utan var redan under 1700-talet integrerade i en marknadsekonomi; spannmålen såldes till Bergslagen och Stockholm, medan trä- och metallvaror, glas, färg, tyger etc., köptes in från skogsbygderna, på marknader eller i städerna.¹⁹ Men det fanns självklart vissa varor som endast i begränsad omfattning salufördes på en marknad, och dit hörde frukt och grönsaker. Problem med lagringen liksom ett dåligt ut-

vecklat transportsystem försvårade möjligheten att sälja produkterna. Trädgårdarna förblev också ganska oförändrade i sin storlek under hela 1700-talet och 1800-talets första hälft; de omkring 10 000 kvadratmeterna synes ha varit lagom för ett normalstort herrgårds-hushåll. Däremot verkar odlingsmöjligheterna förbättrats genom att bänkfönster gradvis blev allt vanligare i trädgårdarna,²⁰ möjliggjort genom det allt billigare och bättre glaset.

Andra nödvändiga trädgårdsprodukter köptes dock om det var möjligt. Som framgick tidigare försvann humlegårdarna redan i slutet av 1700-talet, och humle köptes fortsättningsvis istället in från andra områden, vilket var enklare och billigare än att producera den själv. Det var till exempel mycket dyrt med humlestörrar, som fick hämtas långväga ifrån, då häradet på grund av den höga uppodlingsgraden var i det närmast skoglöst.

Parkernas genombrott

Allt fler trädgårdsmästare anställdes alltså på herrgårdarna under de sista decennierna av 1700-talet, men dessa var förmodligen inte enbart sysselsatta med trädgårdarna, utan även med parkerna. Som framgick tidigare fanns det vid 1700-talets början endast ett par herrgårdar med någon form av park, och det var på de högadliga gårdarna Höja och Friberg, som båda hade parterrer bakom huvudbyggnaden. Den på Friberg var smyckad med häckar, och försedd med tre piedestaler krönta med gipsfigurer.²²

Förmodligen fanns det enstaka "lustträdgårdar" även på de mindre herrgårdarna, men då som en del av trädgården. Gården Gryta, ett majorsboställe brukat av Lorentz Gustaf Styltenhielm, hade till exempel ett par kvarter med planteringar av berberis, rosenbuskar och vinbär – belägna längst bort från manbyggnaden! – och på överstebostället Landsberga fanns en "lustgårdsstuga" i trädgården.²³

Men det är först från 1700-talets andra hälft som det blev allt vanligare med parker, och dessa låg då alltid omkring manbyggnaden. Placeringen synes ofta ha berott på förhållandena i terrängen. Som Göran Lindahl har visat prioriterades vanligen uppfartssidan, då man inte hade den ekonomiska möjligheten att anlägga mer storslagna parker på baksidan.²⁴

År 1780 fanns det speciella parker på cirka en tredjedel av herrgårdarna. Först under 1800-talet skulle de bli vanligare. Men då är det inte längre symmetriskt utformade parker indelade i kvarter med häckplanteringar som gäller, utan landskapsparker.

Som flera författare har visat gjorde sig ett nytt ideal gradvis gällande under 1700-talet, den romantiska landskapsparken. Den kom som en reaktion på de formella, symmetriska parkerna. Nu skulle parkerna vara förskönade avbilder av odlingslandskapet, med stora öppna gräsytor, slingrande gångar och omväxlande natur med överraskande vyer. Först utvecklade i England kom de till Sverige under 1700-talets sista decennier.²⁵ Som den engelske forskaren Mark Girouard påpekat hängde landskapsparkens introduktion delvis samman med jordbrukets ökade lönsamhet; adelsfamiljerna började nu vistas mer frekvent på sina gods, och röra sig mer fritt i naturen.²⁶

Landskapsparkerna i Lagunda var med några undantag ganska små, på omkring 5 000 – 15 000 kvadratmeter. Enstaka större fanns, som den på familjen Spens Höja som var på 60 000 kvadratmeter åkermark. Att utnyttja dyrbar åkermark till en landskaps-park var dock ytterst ovanligt. De flesta var helt enkelt anlagda i den ängs- eller betesmark som låg närmast mangården, och användes även fortsättningsvis som just foder- och betesareal. Ett exempel på hur ogärna man använde åkermark till en parkanläggning, är

Tab. 4. Antal trädgårdsmästare vid herrgårdarna samt antalet utarrenderade trädgårdar 1700-1980.

År	Antal herrgårdar	Antal trädgårdsmästare	Utarrenderade trädgårdar
1700	20	7	
1720	19	5	1
1740	19	7	
1760	19	10	3
1780	19	11	
1800	19	8	
1820	17	7	
1840	17	6	
1860	17	9	
1880	17	13	
1900	17	13	1
1920	17	16	4
1940	17	11	7
1960	17	2	1
1980	17	0	

Källa: Mantalslängden 1700-1960.

förhållandena på Staby i Giresta, där ett litet parti åkermark mellan parterren och landskapsparken användes till potatisland.²⁷

Det skall betonas att landskapsparker inte anlades på alla gårdar. På vissa höll man fast vid den äldre, symmetriska varianten, och på några förekom båda parallellt; en symmetrisk variant på parterren och en landskaps-park längre bort.²⁸ Innehållsmässigt var de flesta av dessa parker inte särskilt märkliga. Några slingrande gångar här, någon berså där, och i enstaka fall ett lusthus på någon högre punkt i anläggningen.²⁹

Landskapsparkernas egentliga genombrott skedde under 1800-talets första hälft, och man måste fråga sig varför den fick sådan spridning just då. De ekonomiska förhållandena i området var inte särskilt gynnsamma, utan kännetecknades tvärtom av en viss turbulens, och flera godsägare försattes i konkurs. Under just dessa decennier pågick också omläggningen till stordrift som mest intensivt, något som var mycket kostnadskrävande.³⁰

En anledning skulle kunna vara att parken

blev mer betydelsefull för det sociala livet. Det finns tecken på att sällskapslivet vid denna tid blev allt viktigare för godsägarfamiljerna, vilket bl.a. yttrade sig i att huvudbyggnaderna försågs med fler sällskapsrum, salonger och förmak. Till en del hörde detta samman med det förändrade hushållet. Med övergången till stordrift minskade de stora herrgårdshushållen i omfång, och därmed behövde hustrurna inte längre ha samma tunga ansvar för arbetsledning och planering. Istället kunde de ägna mer tid åt själva familjen, barnuppfostran samt sociala och kulturella aktiviteter, och familjen skiljdes därmed allt mer från produktionen, den privatiserades.³¹

Kanske kan framväxten av landskaps-parker ses som ett behov av ytterligare ett sällskapsrum. Man brukar också tala om trädgården som ett extra rum, och det är väl känt att man under 1700-talet eftersträvade att knyta ihop sällskapsrummen med trädgården, bl.a. genom att lägga bostadsvåningen i markplanet med dörrar ut till trädgården.³² Allt fler av manbyggnaderna i Lagunda försågs också med en extra dörr mot baksidan under 1800-talet, även om det var mycket ovanligt.³³

En annan anledning till genombrottet för landskapsparken skulle kunna vara att de var relativt enkla att både anlägga och sköta. De flesta av dem nyttjades som förut till foderproduktion, och behövde kanske därmed ingen speciellt utbildad person, utan kunde skötas av gårdsfolket som förut. Ytterst få trädgårdsmästare var också anställda på herrgårdarna under 1800-talets första hälft (tab. 4).

Slutligen något om alléerna, som också hör det sena 1700-talet och tidiga 1800-talet till.³⁴ Dessa kom kanske mer än någonting annat att prägla landskapet kring herrgårdarna. Mellan 1780 och 1820 planterades alléer på i princip varje herrgård, och dess betydelse som social markör verkar ha varit synnerligen stor, mot bakgrund av att de även förekom

på gårdar som helt saknade parkanläggningar. Vissa godsägare lät även plantera rader av träd kring betes- och ängsmarker, ofta längs hägnaderna.³⁵

Landskapsparken och jordbruket

Den typiska herrgården i Lagunda kring 1800-talets mitt bestod alltså av en infartsväg kantad av träd som ledde till en manbyggnad omgiven av flyglar, med en landskapspark och trädgård där intill. Men herrgårdarna skulle under seklets andra hälft genomgå flera förändringar.

Som Sigrun Fernlund har uppmärksammat började de skånska herrgårdarna redan under 1700-talet vidga avståndet mellan mangården och ladugården. När produktionen ökade behövdes allt större ekonomibyggnader, som inte längre kunde rymmas bredvid mangården utan fick flyttas bort, och därmed gavs det utrymme för en park runt mangården.³⁶

En liknande utveckling ägde rum på de uppländska herrgårdarna. Arealen mångdubblades, och antalet byggnader inte bara ökade utan gjordes allt längre, bredare och högre. Ladugården med sina byggnader låg dock på dessa gårdar redan på ett visst avstånd, men däremot uppfördes allt fler byggnader där det fanns möjlighet, på impediment i åkermarken, och bebyggelsen blev därmed mer splittrad och oregelbunden. Gårdarnas symmetri löstes upp allt mer.

Detta gällde även mangårdarnas placering. Ett ideal för många godsägare var att huvudbyggnaden skulle ligga som en solitär i landskapsparken, som en italiensk villa. Men detta var för många en omöjlighet vilket delvis bör ha hängt samman med den arbetsorganisation som fanns på gårdarna. Så länge de anställda var försörjda i herrgårdshushållet bodde de i närheten av herrgårdens kök, som antingen låg inne i huvudbyggnaden, eller ännu hellre, i en flygel. När man under 1800-talet istället

anställde statfamiljer med egna hushåll, kunde dessa placeras mer fritt på gården, eftersom de inte längre behövde bo nära köket i mangården. Några arbetarbostäder behövdes därför inte längre i mangården, och inte heller ett separat liggande kök, som när det inte längre användes av gårdsfolket kunde placeras inne i huvudbyggnaden.

Behovet av flygelbyggnader minskade med andra ord, och på flera herrgårdar revs de också. Huvudbyggnaderna blev på så sätt allt mer avskärmade från jordbruksdelen, och låg i slutet av 1800-talet helt omgiven av en landskapspark, med gårdsfolk och ekonomibyggnader på behörigt avstånd. Allt fler anställda bokhållare, inspektorer och rättare ledde också det dagliga arbetet, varför familjen inte behövde ha någon kontakt med de anställda.

Men på många herrgårdar minskade landskapsparkerna i omfång under 1800-talets andra hälft.³⁷ I praktiken innebar det endast att gångar och bersåer upphörde att skötas på en del av ytan, och att marken återgick till att bli vanlig jordbruksmark. Det är också tydligt att flera av alléerna försvann under denna tid, eller kortades av. Det är väl känt att Mälardalen vid denna tid drabbades av arbetskraftsbrist, och kanske kan detta åtminstone delvis förklara varför parker och alléer reducerades i storlek.

En alternativ tolkning skulle kunna vara att parkerna fick en mer exklusiv karaktär. Det fanns under 1800-talets senare del helt andra möjligheter att anlägga parker, med kunniga trädgårdsmästare och ett större växtmaterial.³⁸ Bevarade parkritningar visar också att dessa sena 1800-talsparker kunde ha en rikedom i gångar, bersåer och rabatter, som påtagligt skilde dem från de äldre.

Trädgården och marknaden

Men en förklaring är säkerligen också att en del av resurserna styrdes om till trädgårds-

odling. För från 1840-talet förbättrades kommunikationerna med städerna kring Mälaren, då en ångbåtlinje öppnades på Örsundaån. Redan tidigare hade trafiken varit livlig på denna å, med byte av spannmål mot kreatur och fisk vid lastageplatsen Örsundsbro, och några av herrgårdarna hade haft egna jakter, med vilka de fraktat sina varor till Stockholm.³⁹ Gården Friberg var t.ex. redan på 1810-talet specialiserad på potatisodling.⁴⁰

Från 1800-talets mitt fanns dock daglig kontakt med städerna kring Mälaren, och då främst Stockholm, dit mängder av spannmål fraktades på de pråmar som ångbåtarna hade på släp. Men detta gynnade även trädgårdsodlingen, och från och med nu planterades allt fler trädgårdar på herrgårdarna.

Några utvidgade dem endast, men på flera gårdar tillkom nya trädgårdar dock inte i närheten av mangården utan där jorden var som bördigast. I genomsnitt ökade arealen trädgård från omkring 10 000 kvadratmeter, till 14 000 kvadratmeter år 1940, och de innehöll vanligen mellan 100 och 200 träd, flera kvarter med bänkfönster och på någon gård även ett växthus. Att bänkodlingen dominerade berodde sannolikt på att investeringarna i dessa var relativt låga, jämfört med uppförandet och uppvärmandet av ett växthus.⁴¹ Antalet anställda trädgårdsmästare ökade också i takt med att trädgårdarna expanderade, och fanns i början av 1900-talet på nästan alla gårdar (tab. 4).

1900-talets trädgårdar och parker

Trädgårdsnäringsen var ännu vid 1900-talets mitt betydande på de flesta herrgårdar. Men som redan antytts steg lönerna, varför det blev allt mer olönsamt för godsägarna att driva trädgårdarna.⁴² Konkurrensen ökade också, dels genom att många trädgårdsmästare anlade egna trädgårdar,⁴³ inte minst i stockholms-trakten, dels att importen av frukt och

grönsaker ökade.

Ett tecken på detta är att allt flera av herrgårdsträdgårdarna började arrenderas ut till trädgårdsmästarna med sina familjer, istället för att drivas med anställd arbetskraft. (tab. 4). Trädgårdsarrendatorerna drev trädgårdarna som familjeföretag, där man, hustru och barn stod för en stor del av arbetsinsatsen, vilket höll lönekostnaderna nere. En, ibland två, drängar kunde också finnas, och under högsäsongen fanns tillfälligt anställda.⁴⁴

Herrgårdsträdgårdarna synes också ofta ha varit ganska omoderna och tungarbetade, om man jämför med de nyanlagda handelsträdgårdarna.⁴⁵ Växthus var mycket ovanliga, och bänkodlingen dominerade helt. Kanske var de ofta gamla trädgårdarna helt enkelt för svåra och dyra att modernisera. Den goda åkerjorden kanske också hellre nyttjades till spannmålsodling, en näring som var mindre riskfylld, och där investeringarna förmodligen hade kortare avbetalningstid.

Efter andra världskriget öppnades gränserna för en allt större import och detta blev också dödsstöten för trädgårdarna.⁴⁶ Så gott som alla upphörde att fungera, och på flera av gårdarna sågades träden ned, och marken återgick till att vara åkermark.⁴⁷ Andra lät bara trädgårdarna förfalla.

Idag finns endast spår kvar av trädgårdarna. På några gårdar där trädgården ligger i direkt anslutning till huvudbyggnaden beskärns fortfarande träden regelbundet. Några gårdar nyttjar trädgårdarna som betesmark.

Även parkernas skötsel har blivit mer eftersatt. Parkernas började ju minska i omfång redan under 1800-talets andra hälft, och detta har bara fortsatt under 1900-talet i takt med att allt färre anställda funnits att tillgå. På några herrgårdar anlades i början av 1900-talet parterrer i barockstil, för att koncentrera skötseln till en mindre yta, medan det övriga användes till betesmark eller fick växa igen.

Det flesta ägare har dock haft en ambition att hålla både park och trädgårdar i någorlunda gott skick, och årligen läggs det ned åtskilliga timmar på gräsmattor och rabatter. Visserligen har grusgångar gradvis lagts igen, och rabatterna förenklats, men den motor-drivna gräsklipparens intåg har lett till att stora gräsytor har kunnat hållas öppna till en låg kostnad. Några gårdar har lagt delar av sina parker som ängsmark och klipper gångarna, andra nyttjar dem som betesmark. I genomsnitt håller ändå varje herrgård idag omkring 9000 kvadratmeter grönyta öppen, det vill säga ungefär lika mycket som herrgårdarna hade för 300 år sedan! Alléerna finns också till stor del kvar, men är i allmänhet kortare och många är i dåligt skick.

Avslutning

Den här artikeln har syftat till att lyfta fram hur 1700-, 1800- och 1900-talets ekonomiska och sociala processer har påverkat förekomsten och utformningen av parker och trädgårdar. Uppsatsen bygger visserligen på ett stort material i form av kartor, syneprotokoll och i viss mån räkenskaper från omkring 20 herrgårdar, men resultaten bör ändå bara betraktas som preliminära, och som underlag för vidare undersökningar.

Som jag har kunnat visa påverkades utvecklingen av trädgårdar och parker till en del av de övergripande ekonomiska och sociala förändringarna i samhället, med en allt större marknadsintegration, bättre kommunikationer etc., men också på gårds- och hushållsnivå. En godsägare var tvungen att ta hänsyn till den årliga inkomsten, övriga utgifter, disponibel arbetskraft och lönekostnader. Hur stor yta kunde egentligen avsättas till trädgård och park, vad var anläggningskostnaderna, och hur många anställda kunde avvaras för skötseln? Det är också symptomatiskt att de flesta godsägare främst synes ha investerat i

trädgårdar, nödvändiga för hushållets mat-hållning, och mindre i förskönande anläggningar såsom parker och alléer. När gårdarna från slutet av 1700-talet fick en mer påkostad och genomtänkt arkitektur inskränkte sig också ofta förskönandet till trädrader längs infartsvägen medan speciella parker ännu var mycket ovanliga. Och när parkerna väl slog igenom var de anlagda på redan hävdad mark, i en betes- eller ängsmark, och nyttjades även framdeles som detta.

Men även indirekt påverkade processerna utvecklingen. Speciellt viktigt är det att förstå att de ideal som ofta legat bakom trädgårdars och parkers formgivning, har varit en form av kompromiss mellan idéerna och den socio-ekonomiska verklighet som godsägarna levde i. Det är inte av en tillfällighet som den svenske arkitekten Wijnblad vid 1700-talets mitt kritiserade barockens trädgårdar som onyttiga och pråliga och istället propagerade för trädgårdar där nytta förenades med nöje.⁴⁸ Det var endast den typen av enklare trädgårdar som han själv och de flesta andra godsägare maktade med ekonomiskt.

Detta kompromissande har förmodligen påverkat trädgårdars och parkers utseende i större utsträckning är vad som hittills hävdats, och i synnerhet var nog så fallet på mindre herrgårdar som dessa i Lagunda. Se bara på landskapsparkerna, som i stor utsträckning var små, inhägnade ytor, utan något egentligt samband med den omgivande terrängen; ett formspråk som inte hade särskilt mycket gemensamt med idéerna om det förskönade landskapet.

Det vore av stort intresse att göra fler undersökningar om de ekonomiska processernas påverkan, både i fler geografiska områden och på enstaka herrgårdar. Källmaterialet är rikt; det finns gott om gods-, hushålls- och personliga räkenskaper, arbetsjournaler, och anställningskontrakt bevarade i godsarkiven.

Källor

Riksarkivet (RA)

Svea hovrätts arkiv:

Adliga bouppteckningar

Nordiska museets arkiv (NM)

Herrgårdsundersökningen:

Fotografier och uppmätningar

Brandförsäkringsverket, Stockholm

Brandförsäkringsprotokoll

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

Kart- och bildavdelningen:

Teckning, Höja, 1795 av J G

Härstedt

Landsarkivet, Uppsala (ULA)

Länsstyrelsen, Landskontoret:

Vol. 1213, syner.

E:X: Femårsberättelser

F:laa: Mantalslängder

Häradsrätten i Lagunda:

A IIIa:2: Skattläggningar och värderingar 1744-1878

A IIIc:1: Syner å militieboställen 1712-1876, Landsberga

F II: Bouppteckningar

Uppsala läns brandstodsbolag:

E I: Inkomna handlingar

Lantmäteriverket, Uppsala

Noter

¹ Flinck (1997) s 51f.

² En utmärkt undersökning och diskussion om detta finns i Hasselberg (1998).

³ Detta bygger på en studie av ett 90-tal bouppteckningar från godsägare i sydvästra Uppland 1750-1900, samt personliga räkenskaper, Ulväng, pågående forskning.

⁴ Magnusson (1996), Gadd (2000), för ett lokalt exempel Ulväng (2004)

⁵ Fernlund (1996), Lindahl (1996).

⁶ Lundqvist (2000).

⁷ Här fanns också godset Sjöo i Holm som var mellan 5 och 10

gångar så stort, och som inte kommer att beröras närmare här.

⁸ Se t.ex. Schnitler (1917), Lindblom (1944, 1946), Flinck (1994)

⁹ Se t.ex. Hofren (1937) Selling (1937) Fernlund (1996)

¹⁰ Ulväng (2004) s. 132.

¹¹ Girouard (1978) s. 214f.

¹² Lindahl (1996) s. 80f.

¹³ Magnusson (1996) s. 181ff.

¹⁴ Menar Mark Girouard för de engelska förhållandena, och det finns ingen anledning att tro att det förhöll sig annorlunda i Sverige, se Girouard (1978) s. 217.

¹⁵ Ulväng (2004) s. 74f.

¹⁶ Detta skedde på Friberg, Resta och Sjöo på 1650-70-talet, och på Höja och Staby på 1710-talet, enligt kartor och syneprotokoll.

¹⁷ Inventarium trädgården på Friberg 1703, De la Gardie-arkivet, LUB.

¹⁸ Dessa finns för Bjelkesta, Hormesta Långtora, Sjöo och Resta för 1750-talet, Lagunda häradsrätt

AIIIIa:2, Skattläggningar och värderingar 1744-1878, ULA.

¹⁹ Framgår av räkenskaper Höja säteri, Gryta, 1727-1878, Höja säteri.

²⁰ Detta framgår av en rad adliga bouppteckningar, Svea Hovrätt, RA.

²¹ Ulväng (2004) s. 68.

²² Inventarium trädgården på Friberg 1703, De la Gardie-arkivet, LUB.

²³ Syneprotokoll Gryta majorsboställe, Gryta 1698, i Länsstyrelsen, Landskontoret, vol. 1213, ULA Karta Landsberga 1695, LMV.

²⁴ Lindahl (1996) s. 80f

²⁵ Schnitler (1917), Flinck (1994)

²⁶ Girouard (1978) s. 215.

²⁷ Karta Staby, 1817, LMV.

²⁸ Se karta Taxnäs 1784, LMV

²⁹ Lusthus fanns på Staby i Giresta, karta 1817, LMV, samt på Hormesta i Biskopskulla, O J von Posts journal, Hormesta, samt kvar ännu idag. I parken på Höja fanns ett dekorerat brunns hus, se karta 1805, Höja gårdsarkiv, samt teckning J G Härstedt 1795, Kart- och bildavdelningen, UUB.

³⁰ Ulväng (2004) s. 88.

³¹ Ulväng (2004) s. 154.

³² För engelsk del, se Girouard (1978) s 214f.

³³ Endast en tredjedel av huvudbyggnaderna hade dörr på baksidan ut mot trädgården i slutet av 1800-talet, Ulväng pågående forskning.

³⁴ Enligt Fernlund (1996) s 28f., började alléerna i Skåne även planteras sent, först under 1700-talets andra hälft.

³⁵ Ägde bl.a. rum på familjen von Kjörnings gods Bjelkesta i Giresta, och Fiskmansbo i Nysätra, där dessa trädtrader fortfarande är bevarade, samt på Hormesta i Biskopskulla, se O J von Posts journal, Hormesta, samt häradskartan 1860, LMV.

³⁶ Fernlund (1996) s 22f.

³⁷ Höja, Landsberga, Ryda, Staby, Hormesta.

³⁸ Flinck (1994) s. 92f.

³⁹ T.ex. Höja, vilket framgår av räkenskaper, Höja säteri.

⁴⁰ Häradskrivaren i Tredje fögderiet, E:X Femårsberättelser, ULA

⁴¹ Lind & Thulin (1939)

⁴² Flinck (1994) s. 109f., har beskrivit en liknande utveckling för de sörm-ländska gårdarna.

⁴³ Bara i häradet anlades sex nya trädgårdar under 1930- och 40-talet, Svenska trädgårdar.

⁴⁴ Lind & Thulin (1939)

⁴⁵ Lind & Thulin (1939)

⁴⁶ Engstedt (1990) s. 68.

⁴⁷ Så skedde t.ex. på Husby i Gryta, Taxnäs och Torslunda i Fröslunda

⁴⁸ Lindahl (1996) s 90f.

⁴⁹ Karta 1784, LMV. Om grottan och figurerna, muntlig uppgift Brita Landelius, Taxnäs, som fått uppgifterna från sin far Petrus Landelius, som kom till gården år 1902, samt flera f.d. anställda på gården.

Kartor från herrgårdarna i Biskopskulla, Fittja, Fröslunda, Giresta, Gryta, Holm, Kulla, Långtora och Nysätra socknar, 1670-1920
1860 års härads-karta
1949 års ekonomiska karta
1985 års ekonomiska karta
Lunds universitetsbibliotek (LUB)
De la Gardiearkivet: Inventarium trädgården på Friberg 1703
Hormesta säteri, Örsundsbro
O J von Post journal 1801-1830.
Höja säteri, Örsundsbro
Räkenskaper 1727-1878
Salnecke säteri, Örsundsbro
Karta 1805 över Salnecke och Höja

Om författaren:

Göran Ulväng är fil. d:r i ekonomiska historia, och verksam som forskare vid Uppsala universitet. Han arbetar även inom jordbruket.

Abstract

This article wishes to determine how the economic and social processes of the 18th, 19th and 20th centuries have influenced the existence and design of parks and gardens. This 300-year period saw a complete change in the rural landscape, first in the form of an agrarian and later an industrial revolution. These changes were especially dramatic on farms, involving a radically new approach to agriculture, as well as new forms of labour and household organisation. In the article, I

Litteratur

- Engstedt, G** (1990) Trädgårdsodlingen. 100 år med svenskt lantbruk. *Svensk lantbruks-historia 1890-1990 utgiven med anledning av Lantbruksstyrelsens 100-årsjubileum.*
- Fernlund, S** (1996): Aristokratins landskap – mark, park och trädgård i 1800-talets skånska godsmiljö. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 31-32.*
- Flinck, M** (1994): Tusen år i trädgården. *Från sörmålandska herrgårdar och bakgårdar.*
- Flinck, M** (1997): Trädgårdshistorik forskning i Sverige. *RIG nr 1 1997.*
- Gadd, C-J** (2000): *Den agrara revolutionen 1700-1870.* Det svenska jordbrukets historia 3.
- Girouard, M** (1978): *Life in the English Countryhouse.*
- Hasselberg, Y** (1998): *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804-1856.* Studia Historica Upsaliensia 189.
- Hofrén, M** (1937): *Herrgårdar och boställen. En översikt över byggnads-kultur och heminredning å Kalmar läns herrgårdar 1650-1850.* Nordiska museets handlingar 6.
- Lind, E & Thulin, J A** (1939): *Svenska trädgårdar.*
- Lindahl, G** (1996): *Den välordnade vardagen.* Bebyggelsehistorisk tidskrift 31-32.
- Lindblom, A** (1944): *Sveriges konst-historia från forntid till nutid II. Från Gustav Vasa till Gustav III.*
- Lindblom, A** (1946): *Sveriges konst-historia från forntid till nutid III. Från Gustav III till våra dagar.*
- Lundqvist, K** (2000): *Bidrag till kännedomen om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige.* Licentiatavhandling, institutionen för landskapsplanering, Alnarp, SLU.
- Magnusson, L** (1996): *Sveriges ekonomiska historia.*
- Schnitler, C W** (1917): *Trädgårds-konstens historia i Europa.*
- Selling** (1937): *Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Arkitektur och inredning 1700-1780.* Nordiska museets handlingar 7.
- Ulväng, G** (2004): *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution.*

have traced developments on 20 normally sized manorial estates over a 300-year period, and have been able to demonstrate how landowners were always forced to compromise with respect to the establishment and care of gardens and parks. The household of a country estate had multiple expenses, and first and foremost had to focus resources on generating income. Economic cycles, changes in demand, changes in household and work routines, as well as in wage costs, all played a decisive role and

had a major impact on the extent to which gardens were established, their position and appearance. On these averagely sized estates, the production of fruit and vegetables took precedence, while aesthetic priorities were seldom awarded much consideration. In cases where parks were actually established, they tended to be "landscaped" parks, which could easily be created on existing agricultural land, such as pasture or meadows, and which could still be used for grazing.